

УДК 340.116

Іванченко О.М.

ЗАРУБІЖНІ ПРАВОВІ ДОКТРИНИ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Автор у статті розглядає правові системи та правові доктрини державних діячів ХХ ст., акцентує увагу на те, що правові доктрини постійно змінювались разом із змінами, які мали місце в суспільстві. Стале міжнародне співтовариство допоможе розробити внутрішню правову систему на основі міжнародних принципів та стандартів.

Ключові слова: правова система, доктрини, міжнародне співтовариство, державні діячі.

Визнаючи необхідність використання категорії «правова система» в наукових дослідженнях і правотворчості, учені-юристи дотепер не можуть дійти єдиної думки щодо змісту даного терміну. Існують різні уявлення про цю проблему навіть на внутрідержавному рівні, не говорячи вже про рівень міжнародно-правовий.

Термін «правова система» набув широкого поширення як у вітчизняній, так і в зарубіжній правовій доктрині у другій половині минулого століття. Саме в цей час в працях по загальній теорії права все частіше стала проводитися думка про те, що правову дійсність «важко відобразити за допомогою дуже вузьких конструкцій. Потрібні більш широкі побудови, що дозволяють проводити відповідно і більш гнучкі та адекватні наукові операції, досягати більш високих рівнів узагальнення, абстракції» [1, с. 178]. Д.О. Керімов, наприклад, визначаючи теоретико-пізнавальне коріння введення в науковий оборот поняття правової системи, вказував, що «на зміну відносно ізольованому, диференційованому вивченню окремих ланок правової системи приходять інтегроване її осмислення на вищому рівні» [3, с. 270].

Схожої точки зору дотримувалися і зарубіжні дослідники. Так, зокрема, американський дослідник Л. Фридмен в своїй часто цитованій російськими ученими книзі «Введення в американське право» зтверджував, що правова система держави складається з наступних трьох основних компонентів: 1) «структури», в яку включаються принципи правової системи і правові установи; 2) «єства», яке об'єднує норми і зразки поведінки людей усередині правової системи; 3) «правової культури», під якою розуміються відношення людей до права, їх очікування і ідеали в правовій сфері життя суспільства [4, с. 437].

Вивченню національних правових систем присвятив своє знамените дослідження французький вчений Р. Давид. «Було б поверхневим і неправильним, – писав він, – бачити в праві тільки сукупність норм. Це значно складніше явище, що виступило як система. В неї певна понятійна фундація; вона сполучає норми в певні групи; використовує певні способи створення і тлумачення норм: вона пов'язана з певною концепцією соціального ладу, і від цієї концепції залежить, як застосовується і взагалі функціонує право» [5, с. 19].

Німецькі професори К. Цвайгерт і Х. Кетц наголошували, що при вивченні національних правових систем можна використовувати як широкий, так і вузький підхід. В першому випадку йдеться про дослідження «духу і стилю» права конкретних країн, методів його розуміння і процедур здійснення, в другому – про зіставлення специфічних юридичних інститутів і проблем, а також правових норм, що використовуються для дозволу загальних питань і приватних конфліктів інтересів [6, с. 4-5].

Тут необхідно відзначити, що з обґрунтуванням «вузького» розуміння концепції правової системи виступав ще один з основоположників нормативізму Г. Кельзен. В рамках розробленої їм «чистої теорії права» Г. Кельзен боронив ідею про те, що право абсолютно автономне і самодостатнє і його дійсність визначається виключно юридичними нормами, а не етичними принципами або якимись іншими зовнішніми системами цінностей. Г. Кельзен відзначав, що право має справу не з фактами людської поведінки, а з нормами, які є зразками поведінки і складають частину однорідної правової системи. Остання є певною ієрархією норм, розташованих на різних рівнях універсальності і субординації. На думку Г. Кельзена, в будь-якій правовій системі повинна існувати крапка, за яку не можна виходити, оскільки вона служить зовнішньою межею всієї системи, і подальше просування вже означатиме аналіз, що не має до цієї системи ніякого відношення [7, с. 220-222].

Міжнародне і внутрідержавне право Г. Кельзен розглядав як складові частини вказаної єдиної правової системи і вважав, що її юридична сила і зміст витікають з базової норми наступного змісту: «Держави повинні поводитися так, як вони звичайно поводитися» [8, с. 32-33]. При цьому Г. Кельзен підкреслював, що міжнародне право є вищим правопорядком, має пріоритет над правом внутрідержавним і що його дія, отже, не «може бути обмежене ні в якому напрямі» [9, с. 177].

«Вузького» трактування поняття національної правової системи в даний час дотримується, зокрема, професор Вільного університету Амстердама Є. Бланкенбург. Правда, в обґрунтуванні своєї точки зору він приводив абсолютно інші, ніж біля Г. Кельзена, аргументи. Є. Бланкенбург вважав, що вираз «правова система» слід застосовувати тільки для опису характеристик формальних інститутів і статутів позитивного права, тоді як для позначення фактичного вживання права і доступу до нього слід використовувати термін «правова культура» [10, с. 232].

Проте при всіх відмінностях, що існували між «вузькою» і «широкою» трактуваннями поняття національної правової системи, їх об'єднувало однакове відношення до внутрідержавного права як до фундаменту, на базі якого виникають всі правові явища і конструкції, що існували в суспільстві. В той же час, в зарубіжній правовій доктрині другої половини минулого століття не було подібної єдності поглядів по відношенню до міжнародного права як до нормативної основи функціонування міжнародної системи. Більш того, в зарубіжних концепціях міжнародної системи у багатьох випадках заперечувався сам факт існування міжнародного права як сукупності юридичних норм, або істотно припинялася його роль в регулюванні міжнародних відносин.

Причину виникнення подібних точок зору в зарубіжній правовій доктрині слід шукати не тільки «у відносній нерозвиненості міжнародного права протягом тривалого періоду часу в порівнянні з національними системами права» [11, с. 200], але й в

специфічному характері самих міжнародно-правових норм в порівнянні з нормами внутрідержавними, а також в особливостях того середовища, в рамках якого міжнародне право функціонує. Американські професори М. Каплан і Н. Катценбах, одними з перших застосували в своїх дослідженнях метод системного аналізу міжнародного права, зтверджували, що «міжнародно-правова система відрізняється від інших систем відносин між державами своєю «горизонтальною організацією», тобто відсутністю ієрархії через розподіл влади між формально рівнозначними елементами системи – суверенними державами» [12, с. 22-23]. Саме тому, як вказував Г. Еллінек, «можливість та існування міжнародного права багато разів бралися під сумнів» [11, с. 200].

Погляди прихильників «мінімізації» ролі міжнародного права в міжнародній системі одержали завершене втілення в теоріях політичного і юридичного реалізму, що виникли в США в другій половині XX століття. Свого часу вони були піддані ученими аргументованій критиці [12, с. 19-24; 13, с. 86-112].

Основи концепції «політичного реалізму» були закладені політологом і істориком професором Чикагського і Нью-Йоркського університетів Г. Моргентау. «Визнання того факту, що міжнародне право існує, – зтверджував він, – не означає, проте, що воно є такою ж ефективною правовою системою, як національні правові системи, і, особливо, що воно є ефективним інструментом регулювання і заборони процесу боротьби за владу на міжнародній арені... Міжнародне право – це примітивний тип права тому, перш за все, що воно є майже повністю децентралізованим правом» [14, с. 295].

Децентралізована природа міжнародного права є, з погляду Г. Моргентау, неминучим результатом децентралізованої структури міжнародного співтовариства. «Національне право встановлюється групою державних урядовців, які володіють монополією на організовану владу, – підкреслював американський дослідник. От чому існування і функціонування міжнародного права визначають два чинники, кожний з яких носить децентралізований характер: наявність загальних інтересів окремих держав і розподіл сили між ними. Де немає спільності інтересів і балансу сили, там немає і міжнародного права» [14, с. 295-296].

Якщо Г. Моргентау і його послідовники указували на підлеглий і залежний характер міжнародного права в процесі регулювання міжнародних відносин, то прихильники теорії «юридичного реалізму», що виникла за часів холодної війни, заперечували сам факт його існування як системи обов'язкових юридичних нормативних розпоряджень. Так, наприклад, один з найяскравіших представників цієї концепції професор Іельського університету М. Макдугал затверджував, що міжнародне право є сукупністю «суспільних розпоряджень», які формуються, постійно змінюються в «світових процесах сили» шляхом пред'явлення державами один одному претензій і контрпретензій і ефективно застосовуються за допомогою сили. Іншими словами, відповідно до теорії М. Макдугала, «міжнародне право, по суті, перестає бути особливим компонентом міжнародної системи – системою обов'язкових норм, воно розчиняється в політиці»

Таким чином, як відзначав В.І. Евінгов, концепції політичного і юридичного реалізму в зарубіжній доктрині не визнавали за міжнародним співтовариством «якість впорядкованої єдності, заснованого на координації і праві, та співпраці і пошані суверенітету» [15, с. 9].

Скептичне відношення до міжнародного права, що відрізняє концепції Г. Моргентгау і М. Макдугала, набуло широке поширення в другій половині ХХ ст. серед політологів, соціологів і юристів. Однією з сучасних концепцій, в рамках якої знайшли розвиток погляди їх послідовників, стала теорія «світового менеджменту».

Проте було б неправильним вважати, що західна міжнародно-правова доктрина другої половини ХХ ст. знаходилася під домінуючим впливом реалістичних шкіл. В цей же період в її рамках розвивався цілий ряд теорій більш ліберального напрямку. Так, наприклад, професор Колумбійського університету О. Шахтар, наголошуючи на тому величезному впливі, який сила надає на відносини між державами і на формування міжнародно-правових норм, визнавав, проте, існування цілісного міжнародного співтовариства і підкреслював, що «держави, сильні і не такі сильні, в цілому дотримують міжнародне право».

Великий розвиток в зарубіжній міжнародно-правовій доктрині одержала інституційна теорія, прихильники якої, як і «реалісти», вважали, що первинними і визначаючими відносинами на міжнародній арені є відносини між державами. Проте на відміну від «реалістів» вони вважали, що ефективна співпраця держав в рамках міжнародного співтовариства можлива і що значну допомогу в такій співпраці державам покликані надавати міжнародні інституційні структури.

Проте вже тоді ідея створення на основі перебудови ООН «світової федерації» або «світового уряду» викликала серйозні заперечення. Відомий англійський юрист В. Дженкс, наприклад, визнаючи, що «загальна тенденція світового розвитку виявляється і незмінно виявлятиметься в русі від децентралізованого до інституціалізованого суспільства, від світу держав до світової спільноти», проте підкреслював, що «будь-яка спроба надмірно спростити або надмірно централізувати структуру міжнародного співтовариства неминуче підірве його життєздатність» [16, с. 137, 266].

Навіть через декілька десятиріч після публікації книги Г. Кларка і Л. Сона такий активний прихильник створення єдиної світової спільноти держав, як Р. Фолк, був вимушений констатувати: «Потреба в новому світовому порядку є, проте на сучасному рівні соціального і культурного розвитку було б непрактично і небажано, щоб цей порядок придбав форму світового уряду» [17, с. 15].

Прихильники «ліберальної теорії», що набула найбільше поширення в 90-х роках минулого століття в Європі, також відзначали, що ключовими суб'єктами в системі міжнародних відносин є не держави, а індивіди і приватні групи. Із їхньої точки зору прихильність держав розпорядженням міжнародного права визначається перш за все ступенем їх «ліберальності». Тому чим вище рівень захисту прав приватних осіб в тій або іншій державі, чим демократичніше характер регулювання відносин, що виникають з участю цих суб'єктів, тим більше законопослушною в міжнародно-правовому плані буде така держава [18, с. 1920-1921].

Таких поглядів дотримувався американський юрист-міжнародник Ф. Джессоп. Транснаціональні погляди Ф. Джессопа набули широке поширення в зарубіжній правовій доктрині. На них, зокрема, спиралися прихильники теорії «юридичного плюралізму», що обґрунтовували положення про те, що в один і той же час, на одному і тому ж соціальному просторі можуть співіснувати декілька правових систем, як державних, так і незалежних від держави [15, с. 34]. Прикладом однієї з більш пізніх

модифікації концепції Ф. Джессопа може служити теорія «транснаціонального юридичного процесу» Р. Коха, в рамках якої він намагався пояснити, як публічні і приватні учасники, взаємодіючи на внутрідержавному і міжнародному рівнях, створюють, тлумачать і здійснюють норми транснаціонального права [19, с. 183-184].

Міжнародна система була, та й сьогодні ще багато в чому залишається децентралізованою і слабо інтегрованою структурою, що об'єктивно працює на користь силових акцій. В той же час не можна не наголосити і на тому факті, що міжнародне співтовариство неухильно розвивається у напрямі все більшої інтегрованості його суб'єктів, що створює об'єктивні передумови для наростаючого впливу не силових, у тому числі правових, чинників [20, с. 95]. Не дивлячись на безперервні регіональні конфлікти і наявність цілому ряду інших негативних чинників, сучасний мир повний прикладів, які підтверджують неухильний рух людства до більш стійкого і цілісного міжнародного співтовариства. Зарубіжна правова доктрина багато в чому допомогла у розробці концепцій та поглядів на внутрішньодержавну правову систему.

Список використаних джерел та література:

1. Гаврилов В.В. Развитие концепции правовой системы в отечественной доктрине права: общетеоретический и международно-правовой подходы // Журнал российского права. 2004. № 1.
2. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. П.И. Матузова и Л.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2002.
3. Керимов Д.А. Философские проблемы права. М., 1973.
4. Теория государства и права: Учебник / Под ред. М.Н. Марченко. 3-е изд., расширенное и доп. М., 2001.
5. Давид Р., Жоффре-Стюэз К. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В.Л. Туманова. М., 1999.
6. Zweigert K., Kötz H. Introduction to Comparative Law. Oxford. 1993.
7. Ллойд Д. Идея права: Пер. с англ. М.Л. Юмашева, Ю.М. Юмашев. М, 2002.
8. Bivwylie I. Principles of Public International Law. Fifth Edition. Oxford. 1998.
9. Kehen H. Principles of International Law. N.Y., 1967.
10. Голландская правовая культура / Отв. ред. В.В. Бойцова и Л.В. Бойцова. М., 1998.
11. Марченко М.И. Сравнительное правоведение. Общая часть: Учебник для юрид. вузов. М., 2001.
12. Блищенко И.П., Шавров В.Ф. Теория и практика международного права США: Учеб. пособие. М, 1985.
13. Мингазов Л.Х. Проблема эффективности в зарубежной доктрине // Московский журнал международного права. 1998. № 2. С. 3-15; Тункин Г.И. Право и сила в международной системе. М., 1983.
14. Morgenthau H.J., Thompson K.W. Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace. McGraw-Hill, Inc., 1985.
15. Евинтов В.И. Международное сообщество и правопорядок (анализ современных концепций). Киев. 1990.
16. Jenks ICC. New World of Law. London, 1969.
17. Falk R. The Promise of World Order: Essays in Normative International Relations. Brighton. 1987.
18. Burlev Anne-Marie. Law Among Liberal States: Liberal Internationalism and the \-Л of State Doctrine // Columbia Law Review. Vol. 92. 1992.
19. Koh H. Transnational Legal Process // Nebraska Law Review. Vol. 75. 1996.
20. Генов И. Соотношение права и силы в международных отношениях // Советское государство и право. 1987. № 6.

Иванченко О.Н. Обзор зарубежных правовых доктрин концепции правовой системы во второй половине XX ст.

Автор в статье рассматривает правовые системы и правовые доктрины государственных деятелей XX века. Автор акцентирует внимание на то, что правовые доктрины постоянно изменялись вместе с изменениями, которые происходили в обществе. Стабильное международное содружество поможет разработать внутреннюю правовую систему на основе международных принципов и стандартов.

Ключевые слова: правовая система, доктрины, международное содружество, государственные деятели.

Ivanchenko O.N. Review of foreign legal doctrines of conception of the legal system in the second half of the XX.

In the article the author examines the legal systems and legal doctrines of statesmen of XX. An author accents attention on that legal doctrines constantly changed together with changes which took a place in society. A stable international concord will help to develop the internal legal system on basis of international principles and standards.

Key words: legal system, doctrines, international concord, statesmen.

Надійшла до редакції 26.11.2009 р.